

Neiman Morele helderheid slottekst

Theo Meereboer en Petra Bolhuis
maart 2019

Inhoud

Inleiding

1-De staat van de Verlichting vandaag de dag

2- Morele onhelderheid?

3-Hoe verkrijgen we morele helderheid?

Inleiding

De vraag waarmee we de opbouw van dit college startten was: Hoe is het mogelijk dat idealisme in de huidige tijd verward wordt met naïviteit? In de Verlichting schrijft Kant de categorische imperatief waarin het zo handelen dat jouw gedrag tot wet gemaakt zou kunnen worden waar je zelf ook onder zou vallen, de morele standaard vormt voor het eigen gedrag. Het toetsen van eigen gedrag aan die wet is de eerste en meest belangrijke toepassing van deze categorische imperatief. De wetten en regels volgen uit een overweging van wat je eerlijk en moreel juist zou vinden. Kunnen nadenken leidt ertoe dat je daarin een weg vindt. Maar in de huidige tijd lijkt het eerder alsof slimme mensen diegenen zijn die wetten en regels in hun eigen voordeel kunnen toepassen. Daarmee wordt de categorisch imperatief eerder een instrument om concurrenten uit te schakelen, dan een zelfkritisch gereedschap voor moreel handelen. Dat leidt uiteindelijk tot een kritiek op de Verlichting zelf. Enerzijds leidt die kritiek er toe dat er een oproep wordt gedaan tot een 'terug naar de feiten' en daarmee vindt er een pleidooi plaats voor realisme. Maar anderzijds is er behoefte aan een verhaal waarin die feiten hun duiding en samenhang kunnen ontleen aan een betekenisvol verhaal. Neiman hoort bij diegenen die juist de waarden van de Verlichting weer de aandacht wil laten krijgen die ze verdienen. De door haar gebruikte term morele helderheid is in de moderne tijd vooral ingezet door conservatief rechts Amerika en zij wil deze term herwinnen voor een progressief idealisme dat zich beroept op de verlichtingswaarden. Morele helderheid is niet te vinden in een nostalgisch idee van een helder verleden, maar moet ruimte bieden aan een moderne, kosmopolitische, wereld van de toekomst.

Voor we beginnen met deze slottekst geven we een algemene definitie van de Verlichting. In De Verbeelding van het denken staat;

*"In de achttiende eeuw, de eeuw van de Verlichting, ontstaan een consolidering van het empirisch-wetenschappelijk denken, een krachtige antimetafysische beweging, een verbreiding van openlijk en militant atheïsme, en een sterk geloof in maatschappelijke vooruitgang door politieke hervorming, door zelfstandig gebruik van het intellect en door ontwikkeling van de techniek. De beste getuigenis van dit alles is de Encyclopédie van d'Alembert en Diderot, die tussen 1751 en 1780 in 35 delen verscheen."*¹

1

Boer 2004

Waar de Engelse Verlichting begint met empirische en technisch-natuurwetenschappelijke ontwikkelingen ligt de nadruk op het continent veel meer op politieke en sociale ontwikkelingen. Een belangrijke politieke uitdrukking van de continentale Verlichting is de Franse revolutie.

Kant zelf schrijft in 1784 *in wat is Verlichting* “ *Verlichting betekent dat de mens de onmondigheid, die hij aan zichzelf te wijten heeft, achter zich laat. Onmondigheid is het onvermogen om, onafhankelijk van anderen, je verstand te gebruiken. Je hebt dat aan jezelf te wijten, als het niet ligt aan de ontoereikendheid van je verstand, maar wanneer je niet kunt besluiten of niet de moed hebt om je verstand zonder de leiding van iemand anders te gebruiken. Sapere aude! Heb de moed, je eigen verstand te gebruiken! – dat is het motto van de Verlichting.*”

1-De staat van de Verlichting vandaag de dag

Vandaag de dag is er kritiek op de Verlichting, op de staat van de ontwikkelde rede en de manier waarop die kritische rede wordt ingezet. We gaan daar hier nader op in. Het is daarbij belangrijk om op te merken dat we hier niet schrijven over mensen die de opzet hebben om het kwade te doen, maar om mensen die zichzelf zouden definiëren als goed bedoelende mensen in een samenleving die bepaalde vormen van gedrag nu eenmaal van hen vraagt. Uitgaande van de analyse die Sloterdijk maakt in zijn boek *Kritiek van de cynische rede*:

“Het gaat hier om de houding van mensen die zichzelf duidelijk maken dat de tijden van de naïviteit voorbij zijn. (...) Ze weten wat ze doen, maar ze doen het omdat de dwang van de dingen en de wil tot zelfbehoud op korte termijn dezelfde taal spreken en hun vertellen dat het zo moet. Anders zouden anderen het wel doen, en misschien minder goed. Daardoor ziet het nieuwe geïntegreerde cynisme zichzelf vaak, wat heel begrijpelijk is, als slachtoffer, en meent het ook zelf offers te brengen. Achter de harde, stevig meespelende façade verbergt het cynisme een grote hoeveelheid uiterst kwetsbare ongeluksgevoelens en een behoefte aan tranen. Daar zit iets in van de rouw om een 'verloren onschuld' – de rouw om het beter weten waartegen alle handelen en zwoegen zich richt.”²

Het probleem is dus niet hoe te voorkomen dat het kwaad plaatsvindt, maar hoe te weten wat het goede is om te doen (morele helderheid) en als we dat weten hoe kunnen we dan voorkomen dat we niet naar dat (ge)weten handelen?

Deze vraag wordt vaak gesteld vanuit de gedachte dat de Verlichting op dood spoor zit of wellicht een verkeerde route voor de mens is geweest. Wij vatten de vraag naar hoe om te gaan met de Verlichtingswaarden als een moderne vraag die pas aan de orde kan komen door het slagen van een veelvoud aan Verlichtingsprojecten.

Lange tijd bestond het proces dat we de Verlichting noemen, ondanks de aanwezige kritiek op de metafysica en de religie, uit het idee dat er een buiten ons liggend universeel Goede was, en dat wij inzicht konden verkrijgen in dat Goede door onze rede te ontwikkelen. En laten we niet vergeten dat het Verlichtingsideaal zo succesvol was omdat we met dat idee lange tijd vooruit konden. Immers wanneer onwetendheid wordt opgeheven en de

---

2

Sloterdijk 2013 blz. 39

technische mogelijkheden toenemen, is er een grote groep mensen die daardoor een beter en meer welvarend leven gaat leiden. Dat is het succes van de Verlichting.

Dat succes van de Verlichting is ook wat Neiman in haar boek steeds benadrukt. Ze zet zich daarbij af tegen degenen die de Verlichting (ook) als deel van de problemen van de moderne tijd zien. Wij zijn echter van mening dat de richting die de Verlichting door het succes is ingeslagen wel degelijk ook negatieve kanten van het Verlichtingsproces heeft blootgelegd. Wij zouden deze willen karakteriseren als onbedoelde en onvoorziene effecten waar we ons nu, in de moderne tijd, wel mee uiteen moeten zetten.

De filosofenstrijd rond het proces van de Verlichting is al enige tijd gaande. Met name na de wereldoorlogen waren er nogal wat filosofen die zeiden dat het benadrukken van rationaliteit, doel-middel relaties en instrumenteel denken en handelen mede oorzaak was van het ontstaan van zich op semi-wetenschappelijke theorieën beroepende totalitaire systemen. Het sociaal- darwinisme van Hitler en het historisch-materialisme van Stalin worden dan gezien als systemen die konden groeien in een klimaat waarin gevoel, verbeelding en menselijke communicatie te weinig ruimte kregen. Met name de *Frankfurter Schule*, maar ook Arendt zitten op deze lijn. Daar tegenover staan denkers die vinden dat de Verlichting een terugval heeft doorgemaakt omdat er juist te weinig rationeel gedacht werd en teveel in grote mens overstijgende idealen, de *Wiener Kreis* en Popper zijn daar voorbeelden van.

De Verlichting bijt zichzelf in de naoorlogse periode in haar staart. Door allerlei factoren, waaronder de dekolonisatie, werden andere culturen niet meer culturen die nog door de Verlichting (onze westerse vorm van de Verlichting) heen moesten, maar culturen met een eigen gezicht, traditie en ontwikkeling.

Er zijn vier problemen;

1. De doelgroepen van de verheffing door de Verlichting in de geboortelands van de Verlichting. Mensen die voorkwamen uit de doelgroep waar Verlichters zich op gericht hadden (arbeiders, vrouwen, asociale, zieken, analfabeten en combinaties van deze) kwamen tot ontwikkeling. Juist dán gaan zij zich afvragen “wat is er mis met mij? Moet ik Verlicht worden en zo ja, waarheen zou dat proces mij dan moeten leiden? Wie bepaalt de richting van de Verlichting als proces?”
2. De Verlichters op hun beurt waren zwaar teleurgesteld dat na de ‘verheffing’ niet iedereen politiek wilde bedrijven, literatuur wilden lezen en de opera verkoos boven volkszangers. Daarbij gebruikten sommigen hun ontwikkelde rationaliteit om beter te worden in het kwade in plaats van in het goede. Dat maakte dat men gingen twijfelen of iedereen wel verlicht kon worden.
3. Wegens succes ontstaat in de steeds grotere groep Verlichten de vraag of iedereen wel hetzelfde wil van de Verlichting en of de Verlichting niet ook maakt dat sommige mensen slimmer worden dan goed voor hen is. Wie heeft de leiding over de Verlichting? En gaan wij wel allemaal dezelfde kant uit?

4. De successen van de technische instrumentele kant van de Verlichting maakte dat de kant van het gevoel die in de Romantiek al aan de orde was gesteld weer op de agenda moest komen. De vraag 'Wat betekenen kunst, creativiteit en emotioneel leven voor Verlichte mensen?' moest weer gesteld worden en deze irrationele ruimte moet inmiddels heroverd worden op het efficiënte rationele denken.

2- Morele onhelderheid?

Neiman schrijft haar boek omdat ze het idee heeft dat de kritiek op de Verlichting vanuit de *Frankfurter Schule*, Popper, Arendt en zeker Foucault en andere postmoderne filosofen uitmondt in een wereld waarin rechtse en conservatieve groepen en individuen wél verwijzen naar idealen en toekomstvisies en links niet. Daarmee komt het project van de Verlichting, waar Neiman zeer veel waarde aan toekent, in gevaar.

Links heeft kritiek op de verregaande rationaliteit van de Verlichting en beschrijft een kritiek op de verlichting die in meer of mindere mate aansluit bij de bovengenoemde 4 punten. Om het duidelijk te maken een gechargeerde weergave van de gemiddelde kritiek;

De Verlichting is té rationeel, het sluit groepen uit, het is paternalistisch ten opzichte van andere denkbeelden dan de witte, westerse, mannelijke denkbeelden. De waarheid is relatief, gevoel is belangrijk en culturele contexten zijn veel belangrijker dan zogenaamd objectieve feiten. Wat feiten lijken is eigenlijk een op vooroordeel en macht gebaseerd dominant verhaal.

Maar als links dat doet, is rechts daarmee een richting die zich wel opwerpt als verdediger van de Verlichting? Nee, want rechts is niet per se uit op het tot rede brengen van alle mensen, niet op gelijkheid en vrijheid. Binnen rechtse groepen heeft de broederschap vaak een beperkt bereik. In de loop der tijd heeft een deel van rechts het idee opgevat dat de Verlichting betekent dat iedereen zijn leven begint als gelijke en van daaruit vrij met elkaar mag concurreren om een plaats in de samenleving. Daarbij wordt er al door Tocqueville op gewezen dat als het gaat om vrijheid en gelijkheid, de vrijheid vaak ingeperkt wordt met het idee dat de meeste mensen hetzelfde willen en dat diegene die daar kritisch tegenover staat de anderen in gevaar brengt. Dat maakt dat Kants oproep om zelf te denken zwaar onder druk komt te staan.

De Verlichting heeft ons losgekoppeld van een moraal die van buiten en van bovenaf werd aangereikt. De vraag is welke morele grondslagen voor moraliteit houden we over wanneer we empirisch en rationeel gaan denken en onze zelfreflectie gaan inzetten om tot een moreel oordeel te komen. Moderne denkers zoeken de bron van moraal in het overleven van onszelf, of onze genen, in een onderlinge concurrentie.

Neiman zegt zelf;

"Dergelijke argumenten berusten allemaal op de zienswijze dat als de godsdienst ons niet kan zeggen wat moreel juist is, we daartoe iets anders nodig hebben. Eigenbelang en orde komen dan over als het soort praktische grondslagen waar onsentimentele personen mee uit de voeten kunnen. En het is zonder meer waar dat veel of misschien zelfs het meeste morele gedrag onszelf en de gemeenschap tot voordeel strekt. Eerlijkheid pakt vaak het beste uit, vriendelijkheid wordt vaak met vriendelijkheid beantwoord en zelfs het in acht nemen van de verkeersregels scheidt een zekere mate van orde en veiligheid waar iedereen baat bij heeft.

*Vandaar dat een groot aantal regels die zowel ethisch als nuttig zijn in verschillende tijdperken en culturen voorkomen en zijn geïnternaliseerd*³

Neiman wil een morele basis voor menselijk gedrag die niet alleen berust op de empirische materialiteit. Zij kiest hiervoor omdat ze een moraal wil die niet alleen de wereld zoals die *is* aankan, maar juist ook een wereld zoals die *zou moeten zijn*.

De morele helderheid die zij zoekt is dus enerzijds een zoektocht naar het nut en doel van het behoud van het Verlichtingsideaal. Maar het is ook een zoektocht naar een onderbouwing dat deze morele helderheid zin heeft. De kritiek op het Verlichtingsideaal waar zij zich tegenover plaatst is niet zozeer de groep denkers die haar idealen niet onderschrijft, maar de groep denkers die er van overtuigd is dat deze idealen niet haalbaar zijn en daarom vervangen moeten worden door meer realistische doelstellingen m.b.t. onze moraal. Moraal is daarbij het geheel van handelingen en gedragingen die als goed en wenselijk worden gezien. Dat 'gezien' geeft al aan dat er altijd meerdere mensen bij betrokken zijn. In de meeste definities wordt 'de maatschappij' genoemd als groep, maar dat hoeft niet. Gebruikelijk is om in de filosofie het woord ethiek, dat oorspronkelijk eenzelfde betekenis had als moraal te gebruiken voor de reflectie op de moraal.

Wanneer het gaat over moraal, gaat het dus altijd om een subjectief en contextueel domein, waarbij de aanspraak dat deze moraal algemeen geldig zou moeten zijn wel een belangrijke rol speelt.

Neiman wil in ieder geval een universele moraal, omdat ze in aansluiting op de Verlichting uitgaat van de principiële rechts- en standsgelijkheid van mensen en er dus in haar optiek geen enkele reden is om voor verschillende mensen een verschillende moraal te hanteren. Dat wil niet zeggen dat daarom iedereen gelijk behandeld moet worden. We zijn immers allemaal verschillend. Kant loste dat op door zijn categorische imperatief. Hij heeft het op verschillende manieren beschreven maar wat hij bedoelt wordt wel duidelijk door de definitie die luidt: 'handel volgens die maxime waarvan je kunt willen dat zij tot algemene wet verheven kan worden.' Dat dit niets zegt over specifieke gedragingen is juist de kracht van deze categorische imperatief. Je moet je immers altijd zo gedragen. Dus onafhankelijk van tijd, cultuur en persoonlijke belangen.

Maar de problemen beginnen juist in de toepassing op een concrete situatie. Bedoelt Kant dat iedereen gelijk is? Maar als ik iets heel prettig vind, kan ik dan zo maar er van uitgaan dat een ander dat ook prettig vindt? Of moet ik zo handelen dat ik doe wat de ander prettig vindt, omdat ik het ook fijn zou vinden als mensen met mijn specifieke wensen rekening zouden houden?

Juist omdat de zaken die mensen met elkaar gemeen hadden zo goed zijn ingevuld door de Verlichting wordt steeds duidelijker dat wat de éne mens vooruitgang vindt door de ander als een teleurgang beschouwd kan worden. Het gaat immers in veel aspecten van de moraal allang niet meer om overleven en basisbehoeften. Juist in dat algemeen menselijk domein van basisbehoeften lijken wij allen sterk op elkaar, is daarin voorzien dan beginnen de verschillen steeds meer op te vallen.

De morele verwarring van de huidige tijd heeft te maken met wat Nietzsche voor het eerst constateert; door de zich breed ontwikkelende rede en de algemene (zelf)kritiek treedt er een gebrek aan waarheid, waarden en eenheid op. Dat noemt Nietzsche nihilisme. Wanneer

---

3

Neiman(blz. 23)

hij dit schrijft aan het eind van de 19de eeuw treft het nog weinig mensen als iets schokkends. De meeste mensen geloven in de vooruitgang van de rede en voelen die ook aan den lijve. Na twee wereldoorlogen en de wederopbouw daalt dit gevoel van onzekerheid dat Nietzsche beschreef over de vooruitgang, de kennis en de kritiek als het ware in bij de massa. De groep mensen die juist door de verlichting en de moderne techniek nu kan meedenken over de moraal, maar noch de macht, noch de capaciteiten, noch de tijd heeft om overal zelf morele afwegingen over te maken. En ook de voormalige elite gaat tot deze massamens horen⁴.

De grote verhalen waarin men zich kon voegen zodat men daar kon horen hoe moreel te leven zijn in diskrediet gebracht. Diverse vormen van religieus geloof, maar ook marxisme, humanisme en andere grote verhalen werden teruggebogen tot overtuigingen die altijd de kritiek moesten ondergaan van het 'wat vind je er zelf van' van de Verlichte mens.

Neiman verzet zich tegen het postmodernisme en ziet hen als de aanstichters van de twijfel aan de waarheid. Wij zien de twijfel aan de waarheid juist als een gevolg van het voortschrijden van de kwaliteit van de rede in de Verlichting. De vraag naar de status van waarheid en waarden die is opgeworpen is niet weg met de constatering dat het schadelijk is voor onze morele helderheid. Het nihilisme van Nietzsche of het postmodernisme van Lyotard of Foucault heeft, in tegenstelling tot wat Neiman schrijft, geen schuld aan onze twijfel aan de waarheid of onze morele verwarring. Deze filosofen geven een beschrijving van wat er naar hun visie in deze tijd aan de hand is. Een nieuwe morele helderheid zal deze twijfel mee moeten denken in het zoeken naar een oplossing.

3-Hoe verkrijgen we morele helderheid?

In de inleiding van haar boek beschrijft Neiman aan de hand van Abraham aan welke eisen een goed moreel oordeel moet voldoen. Wat waardeert ze aan zijn gedrag; "zijn vastberaden universalisme", "zijn vastberadenheid zelf". Ze schrijft "Bij het morele oordeel gaat het niet om beslissingen die voor eens en altijd vaststaan, maar om een open oog voor nuances.(...) Morele oordelen krijgen geleidelijk vorm, zijn specifiek en zelden absoluut."⁵

---

⁴ Overal waar er massa's aanwezig zijn, die om een of andere reden naar politieke organisatie verlangen, kunnen totalitaire bewegingen ontstaan. Massa's worden niet samengehouden door het bewustzijn van een gemeenschappelijk belang, en ze missen de specifieke geleding die een klasse eigen is en die tot uiting komt in welomschreven, beperkte en bereikbare doeleinden. De term massa is alleen van toepassing waar we te maken hebben met mensen die, hetzij omwille van hun pure aantal, hetzij omwille van hun onverschilligheid, hetzij omwille van een combinatie van beide factoren, niet geïntegreerd kunnen worden in om het even welke organisatie met een gemeenschappelijk belang politieke partijen, lokale bestuursorganen, beroepsorganisaties of vakbonden. Een dergelijke massa is potentieel in elk land aanwezig: ze valt grotendeels samen met het grote aantal neutrale, politiek onverschillige mensen die nooit lid van een partij worden en zelden aan de verkiezingen deelnemen.

Het was tekenend voor de opkomst van de nazibeweging in Duitsland en van de communistische bewegingen in Europa na 1930, dat ze hun leden rekruteerden uit deze massa van kennelijk onverschillige mensen, aan wie de andere partijen geen aandacht meer besteedden omdat ze hen opgegeven hadden als te apathisch of te dom. (Arendt 2005, blz. 74)

⁵ Neiman blz. 11

Maar dan wordt het lastig om haar te volgen als ze schrijft:

“Toch zijn er in het Bijbelverhaal twee dingen volstrekt duidelijk: verkrachting is een misdrijf - maar 'collateral damage' (onbedoelde of incidentele schade bij een militaire operatie) eveneens.”

Hiermee suggereert ze dat dit altijd en overal geldig is, niettegenstaande het feit dat ze even daarvoor schrijft ;

“ Lot neemt zijn plichten als gastheer zo ernstig op dat hij de tierende menigte zijn maagdelijke dochters aanbiedt als ze zijn gasten maar met rust laten.”⁶

Waarmee zichtbaar wordt dat de eenduidigheid over wat we zouden moeten doen om moreel juist te handelen postmodern betwifelbaar wordt. Immers geen ouder zou dit in Europa vandaag de dag als goed gedrag beschrijven. Juist in deze voorbeelden wordt duidelijk dat de invulling van moraal contextueel is.

De vraag is natuurlijk wat Neiman's drijfveer is als ze hier schrijft alsof er universele waarden met een universele geldigheid zijn die ieder van ons kan aanvoelen. Ze zoekt hier naar onze mening een rechtvaardiging van een moraliteit die niet blijft staan bij onbetwistbare feiten die men empirisch aan kan treffen in samenlevingen. Ze wil immers kritiek kunnen leveren op wat *is* vanuit een *zou moeten*. (het *is* en het *ought*)

We zijn die mogelijkheid van een optimistische en idealistische Verlichtingsmoraal min of meer kwijtgeraakt toen de Verlichting zichzelf in de staart ging bijten. We krijgen het qua welvaart steeds beter én doorzien steeds beter de nog resterende ongelijkheid en machtspatronen. Maar omdat we dat wat *is* als vanzelfsprekend aannemen valt ons kritische oog vooral op wat er nog te ontmaskeren valt. Daardoor lijkt het alsof alles macht is en achter elke ontmaskering weer nieuwe valse beloften en eigenbelangen schuilgaan. Dan krijgen we een defaitistische houding en een bijbehorende moraal. Immers het blijft allemaal bij het oude, niemand is te vertrouwen- iedereen is iedereen concurrent. Dan gaan we waarden creëren die daarbij horen. Er ontstaat een kritisch ontmaskerend verhaal en dat leidt tot een drosteblikeffect ; achter elke ontmaskerde waarheid gaat weer macht en onwaarheid schuil.

Het verhaal dat wij elkaar vertellen over hoe het *is*, wordt in toenemende mate een verhaal over concurrentie, ontmaskering en omdat we nooit schoon schip maken raken we in een argwaan waarop het best mogelijke antwoord is dat we ons realistisch gaan verhouden tot anderen. Waarmee ondertussen bedoeld wordt; concurreren, eigenbelang voorop stellen en iedereen voortdurend controleren om hem of haar zo te betrappen op het benadelen van anderen ten behoeve van dat alom tegenwoordige eigenbelang. Wanneer we iets altruïstisch menen te zien, weten we nu dat dat een naïeve eerst blik is en we zoeken door tot 'de waarheid' boven tafel is; het mooi verpakte eigenbelang.

In Dawkins boek Onze Zelfzuchtige Genen kunnen we leren dat moederliefde terug te brengen is tot moedergenen die zich in het jongere lijfje van het kind beter vertegenwoordigd zien en moederlijk aanzetten om die jongere genenset in het kind te bevoordelen en dat vals spelen en bedriegen een natuurlijk voordeel opleveren.⁷

---

⁶ Neiman blz. 10

⁷ De verzorgingsbeslissingen zijn in de trant van: Er is een jong; zijn graag van verwantschap tot mij is zoveel; zijn kans om dood te gaan als ik het geen eten geef zo groot ;zal ik het eten geven? Dawkins 1995 blz.,132

Niemand zou willen beweren dat kinderen opzettelijk en bewust hun ouders bedriegen vanwege de zelfzuchtige genen die ze in zich dragen. (...) ik zeg alleen maar dat natuurlijke selectie over het algemeen een voorkeur heeft voor kinderen die zo handelen(..) Dawkins 1995 blz. 165

We zijn het helemaal met Neiman eens dat we de optimistische en idealistische Verlichting terug moeten winnen van deze zogenaamd realistische visie op de moraal. Al was het alleen al omdat deze zogenaamd realistische visie de component samenwerking geheel buitensluit. De huidige feiten geven ook aan dat samenwerking wel een grote verklarende factor zou kunnen zijn voor ons succes als zoogdier⁸. Een wereld waarin wij alleen als concurrenten worden opgevat is in een tijd waarin we niet meer iedereen nodig hebben voor het overleven hoe dan ook buitengewoon gevaarlijk.

Neiman grijpt om deze meer altruïstische moraliteit terug te winnen naar een visie op moraal waarbij je kijkt naar gedrag en niet naar intenties. Immers wanneer intenties doorslaggevend worden is degene die goed zegt te doen voortdurend onderwerp van kritiek van mensen die zijn eigenbelang willen ontmaskeren.

Het lijkt wel alsof iemand die schaamteloos zegt wat voor machtsspel hij speelt meer betrouwbaar wordt gevonden dan iemand die tastend zoekt wat het goede is om te doen in een complexe samenleving. Het is makkelijk schieten op iemand die claimt milieuvriendelijk te zijn of slaafvrij. Er gaat ondanks goede bedoelingen altijd wel iets mis. Degene daarentegen die zegt 'wat kan mij het milieu schelen ik ga voor de winst', of 'ik ben toch geen dief van mijn eigen portemonnee' is onaantastbaar voor morele kritiek.

De door de Verlichting tot stand gebrachte ontmaskeringstechniek heeft op deze amorele of zelfs immorele houding geen vat kunnen krijgen.

Eén lijn van kritiek op de Verlichting vinden wij daarbij wel degelijk nodig. Immers het is de Verlichting die het instrumentele denken gebracht heeft. We hebben een wereld vol gebruiksvoorwerpen die we niet snappen en die we niet zelf hebben bedacht, maar die we wel inzetten om ons leven vorm te geven. Dat maakt dat we slecht middels een gebruiksaanwijzing ermee kunnen omgaan. De vraag 'Waarom moet ik dat zo doen?' is in deze context dom en naïef, immers iedereen weet dat sommige dingen gewoon het beste werken als je ze bedient zoals iedereen dat doet. De vraag is alleen of de efficiëntie en daarmee gepaard gaande vooruitgang ons niet blind hebben gemaakt voor het gevaar dat schuilt in de instrumentaliteit. Arendt schrijft naar aanleiding van Eichmann; hij mist het moment dat je moet zeggen 'stop en denk'. Arendt gaat er nog van uit dat andere mensen dat moment zullen herkennen. Neiman maakt dat we ons af moeten vragen: is dat zo? Is 'stop en denk' niet een lastig en gênant moment geworden in een wereld waarin het *is* het *zou moeten* dreigt te vervangen?

We leven in een tijd waarin de toberige, kritische, morele juistheid zoekende mens een soort lastpak is geworden. Enerzijds confronterend voor diegenen die net dát morele aspect niet hebben aangepakt in hun leven waarover de kritiek spreekt. Anderzijds zelf een makkelijk slachtoffer van de kritiek, die goed geïnformeerd en denkend als ze is, altijd wel iets vindt waarin de goedwillende mens zichzelf ondermijnt. Beide partijen vergeten te gemakkelijk dat de kritiek én de morele overweging alleen kunnen bestaan binnen een context van vooruitgang die ons de kennis, de tijd en ruimte en vooral de vrijheid om zelf na te denken biedt. In die zin profiteren we allemaal van de Verlichting, ook of misschien juist als we er kritiek op hebben.

---

8 Direct reciprocity in structured populations UVA 2012 Matthijs van Veelen, Julián García, David G. Rand, and Martin A. Nowak

Neiman heeft een punt als ze beschrijft dat juist het idealistische denken toberig is en degenen die denken dat we niets kunnen uitrichten leuke verhalen schrijven. Cynisme wordt soms opgewekte moedeloosheid.⁹

Dat laat echter het probleem bestaan dat we een methode moeten ontwikkelen waarin we kritiek kunnen blijven geven en zelf kunnen blijven denken. Van de encyclopedisten van de 18de eeuw naar Internet vandaag de dag is een afstand die is afgelegd met de methoden van de Verlichting, maar die het project nu ook dreigt te ondermijnen. Neiman wil in ieder geval wel de ruimte claimen om weer te kunnen spreken over een wereld waarin je zou willen leven, zonder dat dit direct opgaat in een strijd over feiten en de interpretatie daarvan. Dat vraagt om andere vormen van denken en spreken. Dat vraagt ook om een bewustwording van de aaneenrijging van feiten tot een verhaal. Daarmee bevindt Neiman zich wat ons betreft in een positie waarin ze aansluiting vindt bij de postmodernen, iets waartegen zij zelf zich heftig zal verzetten.

Neiman schrijft over morele vooruitgang dat we nu in staat zijn om te erkennen dat de orde in de wereld niet is wat het zou moeten zijn. Dat vind zij een verworvenheid van de verlichting. Ze schrijft;

“Zoals we in hoofdstuk 6 hebben gezien, waren lezers van vóór de Verlichting niet in staat om zich met Job te vereenzelvigen. Om de zaak vanuit zijn standpunt te kunnen bekijken, moet je de gespletenheid aanvaarden die kenmerkend is voor de moderniteit: de kloof tussen hoe de dingen zijn en hoe ze zouden moeten zijn, tussen macht en recht. Als geluk en deugd ontwricht zijn geraakt, moeten ze hersteld worden, vinden wij - niet door je best te doen om je eigen aanspraken op genoegdoening te verwezenlijken, maar door je best te doen om de wereld te veranderen. Het eerste wat bij ons opkomt, is niet om Job te veroordelen, maar om hem aan te horen. Dat is morele vooruitgang.

Natuurlijk waren er ook vóór de Verlichting al mensen die onrecht als zodanig erkenden, of die het opnamen voor de underdog; en ook lang ná de Verlichting zijn er altijd meer dan genoeg mensen geweest die dat achterwege lieten. Maar er is verschil tussen een wereld die hele bibliotheken vol met boeken voortbrengt om te bewijzen dat Job werkelijk schuldig was, of op z'n minst ongeduldig, en een wereld die bereid is om te luisteren. De eerste wereld is er een die onrecht als een gegeven aanvaardt en er bovendien van uitgaat dat het slachtoffer dat onrecht waarschijnlijk aan zichzelf te wijten heeft; de tweede wereld is er een die in staat is om aan de slag te gaan om dat onrecht een halt toe te roepen.”¹⁰

Wij willen hierbij wel aantekenen dat ook de Verlichting het probleem heeft laten bestaan dat wij mensen graag een garantie willen dat deze kwetsbaarheid van het bestaan ons niet zal treffen. De redenering die we daarvoor vandaag de dag gebruiken zal niet zijn dat de ander deze straf van God verdiend heeft, maar ligt eerder in de lijn van de Verlichting. Iemand die ziek wordt, geld kwijtraakt of anderszins in de problemen komt heeft zijn verstand niet gebruikt, niet gezond geleefd, zich niet voldoende laten informeren of domweg te weinig nagedacht. De menselijke psyché heeft een hardnekkige neiging om een zodanige verklaring te vinden dat het noodlot van de ander niet zomaar onverdiend ook ons zou

---

⁹

De meeste mensen denken tegenwoordig dat zij tot een soort behoren die meester van zijn lot kan zijn. Maar dat is geloof, en geen wetenschap. We hebben het nooit over een tijd waarin walvissen of gorilla's meester over hun lot zullen zijn. Waarom zouden mensen dat dan wel zijn? (...) tegenwoordig duurt het conflict voort tussen humanisten en de weinigen die begrijpen dat mensen net zo min meester over hun lot kunnen zijn als enig ander dier. " Gray 2007, 13

¹⁰

Neiman 432

kunnen treffen. De Verlichting vraagt dat we deze neiging als een *is* waarnemen, maar en dat sluit aan bij Neimans pleidooi, het betekent niet dat we er ook zo mee om moeten blijven gaan. Wanneer we dit weten zullen we ons verstand in moeten zetten om kritisch te kijken hoe zouden we om willen gaan met onrecht, met botte pech en noodlot dat mensen volslagen onterecht treft of treft omdat ze iets doms hebben gedaan dat iedereen wel eens doet, maar dat voor hen nu zware consequenties heeft.

Neiman heeft, zo denken wij, gelijk wanneer ze schrijft dat idealen tentoon spreiden vaak *gênant* wordt gevonden of lastig voor je omgeving. Haar oproep om dat wel te doen is misschien al een hele goede aanzet tot verandering en het herwinnen van de verlichting. *Sapere aude* betekent niet dat je greep hebt op universele en eeuwige waarden, maar dat je, en daarmee sluiten we eerder aan bij Rorty dan bij Neiman, je tijdelijke voorlopige waarden inzet en er zélf naar handelt. Je leeft alsof je in de wereld leeft waar regels gelden die voldoen aan de categorische imperatief. Niet omdat dat *is*, maar omdat je *zou willen* dat het zo was. Wanneer je van mening verandert is dat voortschrijdend inzicht, waarin je dan je omgeving mee moet nemen. Het is geen momentaan gebeuren, het heeft plaats in een gemeenschap van anderen die ook kritisch hebben leren denken en je een spiegel voorhouden.

Neiman schrijft : *“ De verlokkingen van de zuiverheid vormen een bedreiging voor de mogelijkheid van werkelijk goed handelen. Kant had gelijk toen hij zei dat je sommige dingen alleen maar zeker weet als je bereid bent om je leven ervoor op het spel te zetten. Wat Kant daarmee duidelijk maakt, is echter dat zoveel zuiverheid iets is wat je met de dood moet bekopen.*

Het heldendom van helden die in leven blijven, valt minder op, juist omdat het onzuiver en wazig is, een allegaartje van verschillende beweegredenen. Gewone, alledaagse goedheid is doorspekt met ijdelheid en eigenbelang, en vooral ook met plezier - want goeddoen zorgt ervoor dat je je leven intenser beleeft. Aanvaarden dat goede en kwade handelingen voortkomen uit een mengeling van verschillende beweegredenen en verlangens wil niet zeggen dat we het bijltje er dan maar bij neer moeten gooien, en nog minder dat we er dan maar van moeten uitgaan dat uiteindelijk alleen resultaten tellen. Het verlangen om goed te doen omwille van het goeddoen zelf is een van de dingen die ons op de been houden, maar de juiste kant uitgaan kan vaak heel banaal zijn. Als het goede banaal kan zijn, kan het banale echter ook goed zijn... en vervuld van alle waardigheid waarvan menselijk handelen vergezeld kan gaan.”¹¹

Neiman wil aandacht voor de ruimte voor idealisme en het denken in termen van een wereld waarin je zou willen leven. Omdat wat *zou moeten zijn* per definitie niet *is* kunnen we dat niet vangen in de rationaliteit. De Verlichting is in haar oorsprong een rationeel-morele beweging. Doordat de gelijkheid gaandeweg vorm aan heeft genomen in de verlichting, werden feiten de manier om elkaar te overtuigen. Dit in tegenstelling tot een hiërarchische waarheid. Hierdoor is de nadruk komen te liggen op feiten die toetsbaar, meetbaar en herhaalbaar waren. De moraliteit werd daardoor een gebied dat in de privésfeer terechtkwam en buiten de voortgang van de Verlichting kwam te liggen.

De moraliteit wordt vandaag de dag weer zichtbaar als een narratief dat ons handelen vormgeeft en de wijze waarop wij de feiten aan elkaar rijgen mede bepaalt. Er is juist nu

---

¹¹ Neiman 437

aandacht nodig voor de vorming van een moraal. Neiman laat in het midden of zij de universele moraal opvat als voor alle mensen geldig of ook als eeuwig en onveranderlijk. Wij zien moraal als iets vlottends wat vorm krijgt doordat nagedacht kan worden en gereageerd kan worden op de tijd waarin men leeft.

Daardoor blijft het een ideaal dat gaandeweg de rationaliteit zal veranderen. Er zal dus altijd ruimte nodig blijven waar irrationele gedachten en beweegredenen gevormd worden, die niet direct in de Verlichting zijn te verwoorden. Dit 'wilde denken' kan in eerste instantie strijdig zijn met de rationele opvattingen. Of het uiteindelijk opgenomen gaat worden in de rationaliteit, of niet, hangt van de voortgang van het denken af en van nieuwe methodieken om de feiten te onderzoeken. Denk aan empathie bij apen¹² (de Waal) of het herbeplanten van de woestijn¹³.

Neiman zegt, evenals René Guddé, dat optimisme een plicht is. Een zogenaamd op feiten gebaseerde positie als die van John Gray en Dawkins leidt tot een mensbeeld van een door de evolutie gestuurde, egoïstische en concurrerende mens zonder toekomst. Zelfs Dennett schrijft in zijn laatste boek dat wij ons *gededarwiniseerd*¹⁴ hebben. Wij hebben binnen de evolutie een ruimte gecreëerd om keuzes te maken en dat schept de verplichting om de moraliteit weer in de aandacht te brengen en na te denken over in welke wereld we zouden willen leven en daar ook naar te handelen.

De bronnen van de citaten

Arendt, H. (2005). *Totalitarisme* (R. Peeters, & D. d. Schutter, Vert.). Amsterdam: Boom.

Boer, d. T. (2004). *De Verbeelding van het Denken: Geïllustreerde geschiedenis van de westerse en oosterse filosofie* (zevende druk). Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact.

Dawkins, R. (1995). *Onze Zelfzuchtige Genen: Over Evolutie, agressie en eigenbelang* (H. Scheepmaker, Vert) (2e druk). Amsterdam: Uitgeverij Contact.

Dennett, D. C. (2017). *Van bacterie naar Bach en terug* (vert. R van Kappel). Atlas Contact.

Gray, J. (2007). *Strohonden: Gedachten over mensen en andere dieren* (W. d. Leeuw, & R. v.d. Plassche) (4e druk). Amsterdam: Ambo.

Waal, F. (2009). *Een Tijd Voor Empathie: Wat de natuur ons leert over een betere samenleving* (G. Houtzager, Vert.). Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact.

Met dank aan J.S.A. Meereboer voor de correcties.

---

¹² De Waal 2009

¹³ <https://www.groasis.com/nl/projecten/de-sahara-woestijn-in-marokko-herbebossen-met-inheemse-bomen-en-minder-water>

¹⁴ Dennett 2017